

ARSLANTEPE GEÇ KALKOLİTİK 3-4 EVRELERİNE AİT DOMESTİK BİR MAHALLE

A DOMESTIC QUARTER OF LATE CHALCOLITHIC PHASES 3-4 IN ARSLANTEPE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 8 Nisan 2023	Received: April 8, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 4 Mayıs 2023	Peer Review: May 4, 2023
Kabul: 31 Ekim 2023	Accepted: October 31, 2023

DOI : 10.22520/tubaar.1277780

Francesca BALOSSİ RESTELLİ* - Gian Maria DI NOCERA - Elisa BIANCIFORİ***
Metin BATİHAN**** - Meral BAŞARAN*******

ÖZET

Bu çalışmada Arslantepe'nin Geç Kalkolitik Çağ 3-4 (MÖ 3900/3800-3400) evrelerinde inşa edilen ve çakıl taşlı sokakların sürekli kullanımıyla karakterize edilen domestik mahalle tanımlanmakta ve analiz edilmektedir. Komşu bölgelerdeki çağdaş yerleşmelerle yapılan karşılaştırmalar sayesinde her ne kadar mimaride gerçek bir standartlaşma görülmesi de muhtemelen Yukarı ve Orta Fırat, Habur ve Yukarı Mezopotamya'yı kapsayan ortak bir yerleşim planlaması ve inşaat teknolojisi geleneği olduğu anlaşılmaktadır. Ev donanımları ve materyallerin yanı sıra, ev tabanlarının altındaki ritüel çukurlar ve gömütler, domestik mekanın somutlaştırdığı sembolik değerlerin ifadesi olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada bahsi geçen bu konular kısaca sunulacak ve yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Geç Kalkolitik, Yerleşim Planlaması, Konut Mimarisi, Yukarı Fırat, Haneici Gömütler, Haneici Ritüel.

* Prof. Dr., Sapienza University of Rome, Faculty of Letters and Philosophy, Department of Antiquities, Rome, Italy.
e-posta francesca.balossi@uniroma1.it ORCID: 0000-0001-8593-2621

** Associate Prof. Dr., University of Tuscia, Viterbo, Communication and Tourism, Department of Humanities, Viterbo, Italy.
e-posta gm.dinocera@unitus.it ORCID: 0000-0002-6393-0710

*** Dr., Sapienza University of Rome, Faculty of Letters and Philosophy, Department of Antiquities, Rome, Italy.
e-posta: elisa.biancifori@uniroma1.it ORCID: 0000-0001-9351-7348

**** Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Mardin Türkiye.
e-posta: metinbatihan@gmail.com ORCID: 0000-0002-4401-7213

***** Dr Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi, Elazığ, Türkiye.
e-posta: mbmutlu@firat.edu.tr ORCID: 0000-0002-4965-0456

ABSTRACT

The paper describes and analyses the domestic quarter in Late Chalcolithic 3-4 Arslantepe (3900/3800-3400 BCE), characterized by the construction and continued use of pebbled streets. The few comparisons with contemporary sites in neighbouring regions testify to a shared tradition of settlement planning and building technology, possibly covering the Upper and Middle Euphrates, Khabur and Upper Mesopotamia in general, even though no real standardization of architecture is seen. Next to the expected house installations and artifacts, ritual pits and burials under the floors of the houses are the expression of the symbolic value embodied by the domestic space. These will be briefly presented and commented.

Keywords: Late Chalcolithic, Settlement Planning, Domestic Architecture, Upper Euphrates, Domestic Burials, Domestic Rituality.

GİRİŞ

1961'den beri Arslantepe'de çalışan Sapienza Üniversitesi ekibi, 60 yılı aşkın süre boyunca Arslantepe yerleşiminin MÖ 5300'den Orta Çağ'a kadar uzanan yerleşim evrelerini araştırmıştır. Yapılan keşifler ve malzeme analizlerinde ulaşılan bilgiler, Doğu Anadolu'nun bu yöresinde söz konusu uzun tarih aralığının yeniden canlandırılmasında büyük katkı sağlamıştır. Diğer yandan uzun süre boyunca yerleşime sahne olan Arslantepe'deki tabakaların bazı evrelerinin daha önemli ve uzun iskân gördüğü, bazılarının ise daha geçici ve kısa ömürlü olduğu anlaşılmıştır. Bu durum da tarih boyunca koşulların nasıl değiştiğini göstermektedir. MÖ 3900/3800-3400 yılları arasına karşılık gelen Geç Kalkolitik 3-4 dönemi VII. tabaka olarak adlandırılır ve bu dönem de kesinlikle Arslantepe'nin uzun süreli yerleşim dönemleri arasında yer almaktadır. Bu uzun süreçte çanak çömlek üretimi açısından bakıldığında Arslantepe 500 yıllık bir sürekliliğe tanıklık etmektedir ve benzer şekilde mimari düzende de bir devamlılık söz konusudur. Mimarideki devamlılığı aynı evlerin üzerine ufak değişikliklerle birçok kez yeniden inşa edilen evler, sokaklar ve açık alanların uzun süre kullanılmaya devam etmesiyle tanımlamak mümkündür. Aynı zamanda bu dönem erken devlet yapısının görüldüğü, Güney Mezopotamya Uruk Dönemi çağdaşı olan VIA evresinin öncülü olması bakımından da önemlidir. Yakın zamanda gerçekleştirilen kazılar ve çanak çömleklerin istatistiksel analizi, Arslantepe'nin merkez olacağı bir sonraki VI A döneminde başlayacak olan devlet sisteminin başlangıcı olan önemli değişikliklerin VII. tabaka döneminde meydana geldiğini kanıtlamıştır.

Bu makalede, höyüğün güneybatı açmasında bulunan ve Geç Kalkolitik 3-4'e tarihlenen VII. tabaka konut mimarisi karşılaştırmalı olarak tanımlanmaktadır. Höyüğün bu alanında şu ana kadar VII. tabakaya ait dört ana evre tespit edilmiştir. Yukarıdan aşağıya doğru numaralandırılan evrelerin herbirinin kendi içinde alt evreleri de bulunmaktadır. Bununla birlikte en eski evreyi temsil eden dördüncü evrede kazılar devam ettiği için burada yer verilmemiştir. Söz konusu konutlar, yerleşimin bu alanındaki VII. tabakanın 2 ve 3. mimari evrelerine aittir ve höyüğün kuzeydoğu tarafındaki çağdaş konutlardan çok fazla farklılık gösterir. Kuzeydoğudaki konutlar daha az *in situ* malzemeye, daha ince duvarlara ve avluların etrafında küçük boyutlu odalara sahiptir. Buradaki kalın duvarlı, geniş odalı, dış mekânın (yolların) düzenli planlanmasından çok farklıdır ve ayrıca burası höyüğün daha sonra kamusal alan olacak yüksek kesiminde yer alır. Bununla birlikte güneybatı konut alanında *in situ* bulunan çanak çömlekler, hem işlevsel hem de tipolojik olarak kuzeydoğu alanındaki evlerde bulunanlardan daha fazla değişkenliğe sahiptir. Bu da, bu evlerde yaşayan insanların daha fazla zanaat

ürününe erişimi olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, burada muhtemelen topluluktaki en önde gelen kişilerin ailelerinin yaşadığına inanıyoruz.

Güneybatı alanındaki kazılar devam ettiğinden tabakanın alt evreleri henüz açığa çıkarılmasa da elde edilen bulgular ışığında Geç Kalkolitik 3-4 döneminde Arslantepe'de farklı bir gruba ait konutların mimari uygulamaları ve ritüelleriyle ilgili değerlendirmeler yapılabilmektedir. Burada ritüel olarak kastedilen hem ölüm - ölü gömme hem de evin temeli veya ev yapılacak alanın hazırlanması ile ilgili uygulamalardır. Ritüeller sembolik, manevi veya doğaüstü bir varlığı ima eden eylem ve davranışları ifade eder. Söz konusu evrelerde ritüeller çoğunlukla ölü gömme uygulamalarıyla bağlantılıdır ve muhtemelen özeldir, ancak tek bir alanda ondan fazla çukurun yoğunlaşması, ritüellerin muhtemelen yerleşim bölgesinin hazırlanmasıyla bağlantılı (temel ritüeli?) daha toplu olayları da içermiş olabileceğini düşündürür. Bu konularla ilgili daha detaylı bilgi aşağıda paylaşılmaktadır.

VII. Tabaka Kazı Çalışmaları

Geç Kalkolitik 3-4 dönemine tarihlenen VII. tabaka kazıları 1968 yılından günümüze kadar devam eden süreçte, höyüğün farklı alanlarında İtalyan ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Kazılan alanlar, höyüğün yamacında (kuzeydoğu, kuzeybatı açmaları) ve yamacın hemen üstünde (güneybatı açması) yer alan farklı seviyelerdeki VII. tabaka yerleşim alanlarını temsil eder. Çalışmaya konu olan yapıların bulunduğu alan ise güneybatı açmasında, VIA saray kompleksinin hemen kuzeyinde yer alır.

1960 ve 1970'lerde kazı başkanı olan İtalyan Salvatore Maria Puglisi, 1968'de höyüğün kuzeydoğu kenarında VII. tabaka kazılarına başlamıştır. Kendisi ve ekibi ana toprağa ulaşana kadar tamamı VII. tabakaya ait yedi farklı mimari alt evrede 10 yıl süren bir kazı çalışması yapmıştır (Palmieri, 1969, 1973, 1978). Höyüğün bu alanı, sıradan halkın evleri olarak yorumlanan, farklı planlara ve mekân organizasyonuna sahip konutların varlığıyla karakterize olur (Frangipane, 1993; Balossi Restelli, 2019). Evler genellikle iki odadan oluşur ve bunlar bazen farklı evler tarafından ortak kullanıma açık gibi görünen büyük yuvarlak fırınların olduğu bir avlu etrafında yer alır. Evlerin zemini veya açık alanların altında bebekler ve birkaç yetişkin kadına ait mezarlar bulunmuştur. Buluntular arasında besin tüketimi ve günlük kullanım için çanak çömlek, öğütme taşları, kemik ve taş objeler yer almaktadır ve bunların tümü hane içi günlük faaliyetlere işaret etmektedir. Ayrıca bu alanda büyük depolama kapları oldukça az sayıda görülmektedir.

1970'li yılların başında Alba Palmieri başkanlığında höyüğün güneybatı kesiminde de kazılara başlanmıştır. Burada uzun soluklu devam eden önemli arkeolojik ve konservasyon çalışmaları aynı zamanda benzersiz bir saray kompleksini de gün ışığına çıkarmış bu sayede Arslantepe 2021'de UNESCO Dünya Mirası listesine dâhil edilmiştir. 1989 yılından itibaren bu alandaki çalışmalarda VII. tabakaya ait önemli bir yerleşim alanı daha dahil edilmiş ve Palmieri'nin ardından arkeolojik kazılar aralıklarla günümüze kadar sırasıyla Marcella Frangipane ve Francesca Balossi Restelli başkanlığında devam etmiştir. Son dört kazı sezonu sırasında alan güneybatı açmasında genişletilmiş ve bir dizi konutun bulunduğu geniş bir alan ortaya çıkarılmıştır. Bu yönüyle Arslantepe Geç Kalkolitik Dönem kazılarının, Mezopotamya'da ve muhtemelen tüm Batı Asya'da kazısı gerçekleştirilen çağdaş yerleşimler arasında şimdiye kadar ki en geniş kapsamlı kazılardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Güneybatı Açmasındaki Geç Kalkolitik 3-4 Dönemi Konutları

VII. tabakaya ait en son evre (1a), C Tapınağı'nın (Frangipane, 1997, 2003; Balossi Restelli, 2019, şek. I.17) ve yanındaki muhtemelen ana ritüel işlevi bu evrede kaybolmuş bir tapınağın (D Tapınağı) ve ayrıca zanaat faaliyetleri ve hammaddelerin depolanması ile ilgili olduğu görülen üç uzun odanın bulunduğu evredir. C Tapınağı'na bağlı yan odada bulunan buğday tohumundan (*triticum sp.*) elde edilen radyokarbon tarihi, bu dönemin son aşamasını MÖ 3400 (Vignola ve ark., 2019, s. 278, DSH6515, 2 sigma aralığı ile MÖ 3367-3104) yıllarına tarihlenirken, uzun odalardan birinden (A850) elde edilen tohum ise daha erken tarihli olup bu mimari evrenin en az bir yüzyıl boyunca çok sayıda değişiklik ve tadilatın geçtiğini düşündürmektedir (Örnek DSH7977_SE, 4751±31BP, kalibre edilmiş 2 sigma aralığı ile MÖ 3636-3382 (OxCal 4.3.2). bkz. Vignola ve ark., 2018).

Mutlak kronoloji açısından VII. tabaka için 13 radyometrik tarih mevcuttur (Alessio ve ark., 1976, s. 336; Alessio ve ark., 1983, s. 578; Calderoni ve ark., 1994, s. 147; Di Nocera, 2000, s. 82; Vignola ve ark., 2019, s. 278; Balossi Restelli, 2019, s. 145-150; Skourtanioti ve ark., 2020, s. 1175.e6-8). Tarihlendirmelere Bayes istatistikleri uygulanmış, ancak nihai sonuç tarihinin ağırlıklı ortalamasına göre elde edilmiştir. Buna göre erken evre MÖ 3900/3800-3650, orta evre MÖ 3650-3500 ve geç evre MÖ 3500-3400 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Geç evreye ait tarihler kısmen VI A evresinin başlangıcı ile örtüşmektedir. Arkeolojik olarak VII. tabakadan VI A evresine geçişin tarihsel olayların gelişimine göre daha büyük standart sapmalar nedeniyle radyometrik kronoloji temelinde algılanmaması da mümkündür.

D Tapınağı ve muhtemelen kuzeyindeki uzun odalar, aslında daha erken bir aşamada (1b) inşa edilmiş ve kullanılmıştır. Bu evrede daha sonra C Tapınağı'nın inşa edileceği yerde kül dolu birkaç çukur, birkaç ocak, sürtme taş aletler ve ateşe maruz kaldıkları açıkça belli olan çanak çömlekler bulunan taş döşeli açık bir alan ortaya çıkarılmıştır (Balossi Restelli, 2019, şek. I.19). Bu küçük çukurların yanında, içinde çanak çömlek parçaları, hayvan kemikleri ve küllerle dolu çok büyük bir çukur daha yer almaktadır. Son olarak, zeminin altında üç bebek ve bir yetişkin kadın mezarı tespit edilmiştir. Tüm bu unsurlar, bu açık alanın tapınağın içinde olup bitenlerle ilişkili bazı ritüel faaliyetler için kullanıldığını düşündürmektedir (Balossi Restelli ve Erdal, 2019).

Söz konusu açık alan, geniş bir alana yayılan ve uzun süre kullanılmış domestik nitelikli bir yerleşimi ortadan kaldırmıştır. O sırada höyüğün batı yamacına yakın olması gereken söz konusu yerleşim, çevresindeki ovoidan yükseklerde kalmakta ve bu nedenle dışarıdan oldukça iyi görülebilmekteydi. Bu yerleşime ait duvarlar yamacı takip edecek şekilde kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda inşa edilmiştir. Kuzeydoğu yönlü duvarların çoğu ise, yamaçta bir tür teras oluşturan daha önceki evreleri tahrip etmiştir.

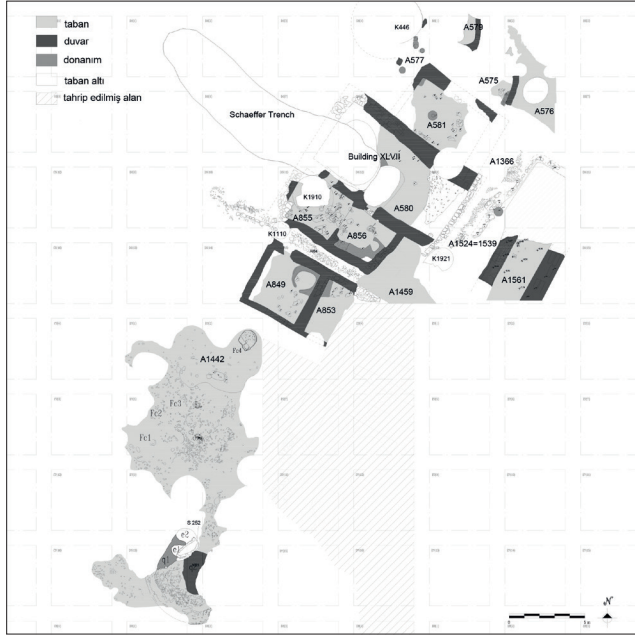
Bu uzun süreli domestik yerleşime ait şu ana kadar üç ana evre ortaya çıkarılmıştır. Birçok değişiklik ve dönüşüm izleri sayesinde her bir yapı evresinin oldukça uzun süre kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yapı katlarından ikisinden elde edilen radyokarbon tarihleri MÖ 3500 ile 3400 yılları arasını kapsar ve bu durum stratigrafik olarak bu alanların MÖ 3400 yıllarında kamusal bir alana (1. evreye ait iki tapınak ve uzun odalar) dönüştürülmesinden önceki evreyi temsil etmektedir. Dolayısıyla, daha erken bir tarih söz konusu değilse domestik alanların olasılıkla MÖ 3500 yıllarına ait olabileceği düşünülmektedir (% 95.3 olasılığını göz önünde bulundurarak bu tarih önerilmektedir. Söz konusu örneklerin geçtiği yayınlar için bkz. Rome 164 in Calderoni ve ark., 1994, s. 147 ve DSH7981_SE, Vignola ve ark., 2018, s. 248).

Höyüğün bu alanında VII. tabakanın en erken evresine ait konut planları henüz bilinmez, ancak üst evrelerde yerleşim planı yani domestik mahalle ortaya çıkarılmıştır. Makaleye konu olan mahallenin söz konusu evreler boyunca oldukça az değişikliğe uğrayarak devam eden en önemli unsuru, evlerin duvarlarını dıştan çevreleyen dar bir sokaktır. Biri kuzeydoğu-güneybatı, diğeri kuzeybatı-güneydoğu yönlü iki ana eksen, evlerin sığabileceği dörtgen bloklar oluşturmak için birbirini dik bir şekilde kesmektedir. Şimdiye kadar bir evreden diğerine sokakların genişlemesi ve bazı ara sokakların eklenmesi dışında söz konusu yol planlamasında ciddi bir değişiklik görülmemektedir (2 ve 3. evreler, Fig. 1-3). Gerektiğinde, XXV yapısını A1473 sokağına bağlayan A626 örneğinde

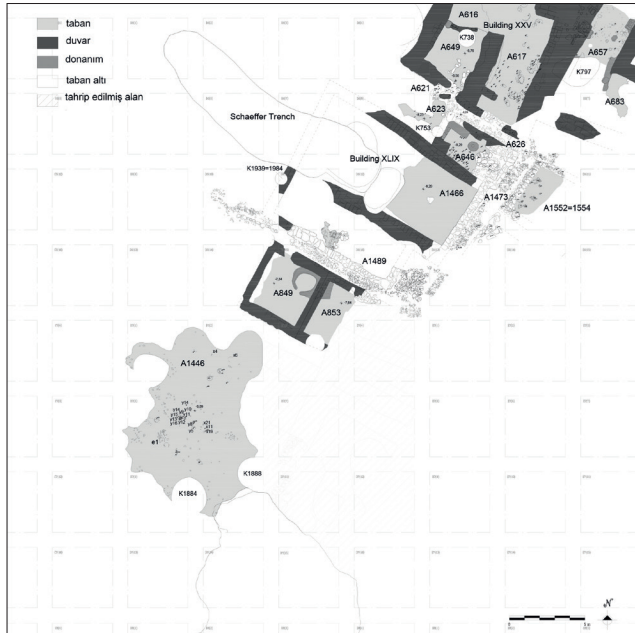
ARSLANTEPE GEÇ KALKOLİTİK 3-4 EVRELERİNE AIT DOMESTİK BİR MAHALLE

olduğu gibi (2b evresi, Fig. 2) veya erken evrede A1472 odasının batı tarafını çevreleyen A1576 sokağında (3a, Fig. 3) olduğu gibi evleri ana sokağa bağlamak için ara sokaklar eklenmiştir. Sokağın genişliği etrafındaki yapılara göre değişmektedir, en geniş noktası 170 cm, en dar noktası ise 50 cm'dir.

Figür 1. Güneybatı Açması, VII. tabaka 2a Evresi / SW trench, Period VII, level 2a.

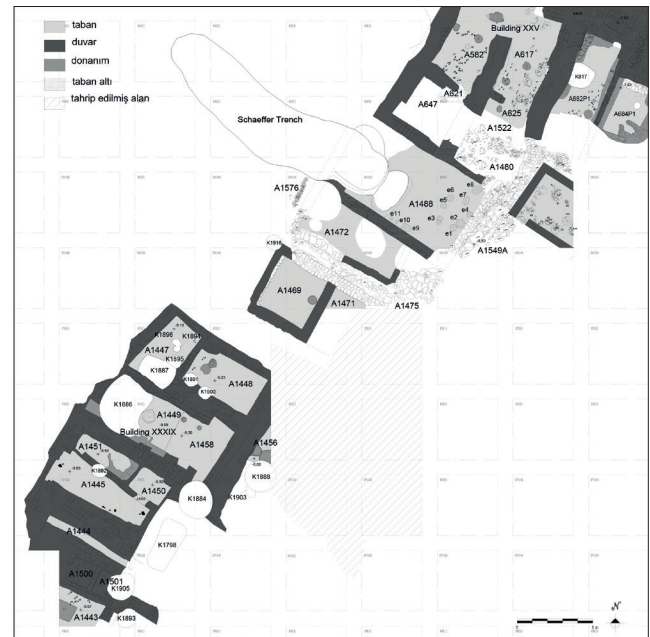
Figür 2. Güneybatı Açması, VII. tabaka 2b Evresi / SW trench, Period VII, level 2b.

Sokağın inşa özellikleri ve zaman içinde gördüğü değişimler dikkat çekicidir. Sokak başlangıçta çok miktarda amorf çanak çömlek parçasıyla döşenmiştir. Bu uygulama, muhtemelen sadece yağmurdan değil, aynı zamanda evlerin çatılarından ve hatta evlerden dışarı

atılan suları tahliye etmek için gerekliydi. Genellikle tüm yol yüzeyine yayılmayan ancak yolun bazı noktalarında tespit edilen yeniden inşa faaliyetleri görülmektedir. En altta bulunan çanak çömlek parçalarının üstü bu alanı daha düzenli bir şekilde gösteren büyük düz levha taşlarla kaplanmıştır. Bu sokak kademeli olarak güneybatıya doğru eğilimlidir. (Sokak A1549, 3a evresi, Fig. 3). Sonra bu taşların üzerinde sırasıyla, çanak çömlek parçalarından oluşan kalın bir tabaka, büyük yuvarlak taşlardan oluşturulan bir düzlem, ardından tekrar çanak çömlek parçalarının olduğu katman ve son olarak çamurdan bir düzlem bulunmaktadır. Böylelikle sokağın toplam kalınlığı 55 cm'yi bulmaktadır.

Figür 3. Güneybatı Açması, VII. tabaka 3a Evresi / SW trench, Period VII, level 3a.

Çanak çömlek parçalarının tümü yeşilimsi bir katmanla kaplıdır, bu durumun çanak çömlekler üzerinde bir tür değişikliğe yol açan nemli bir ortamdan kaynaklandığı düşünülse de (Fig. 4) devam eden analiz sonuçlarına göre bir yorum yapmak daha doğru olacaktır (Bu fenomeni açıklayacak herhangi bir spesifik inorganik veya organik maddeyi belirlemek için analizler devam etmektedir). Bu sokağın uzun süre boyunca değiştirilmeden kullanılması son derece ilginçtir. Şu an için sokağın kullanıldığı zaman aralığını kesin olarak belirlemek için yeterli radyokarbon tarihi olmasa da, birkaç nesil boyunca kullanıldığı düşünülmektedir.

Yerleşimin batısında bulunan söz konusu sokaklar yerleşim planı açısından oldukça önemli bilgiler verirken diğer yandan kültürlerarası bağlantıların kurulmasına da fırsat vermektedir. Yakın çevrede bulunan Orta Fırat Geç Kalkolitik yerleşmelerinde benzer şekilde taş ve çanak çömlek döşeli dış alanlar görülmekle birlikte bunlar genel olarak açık alan veya avlu olarak değerlendirilmektedir.

Figür 4. Güneybatı Açması, sokağın yeşilimsi yüzeyi (2a Evresi) / SW trench, Period VII, level 2a. Greenish surface of the cobblestone street.

Arslantepe'nin çağdaşı Zeytinli Bahçe'de dış alanlarda taş döşemenin kullanımı bilinmekle birlikte (Balossi Restelli, 2006a) kazılan alan çok küçük olduğundan bu sistemin sadece evler arasında bir avlu mu yoksa orada da sokak olarak mı kullanıldığı bilinmemektedir. Hacinebi yerleşmesinin A ve B1 evrelerinde taş döşeli avlular (Stein ve ark., 1998) ve B evresinde Arslantepe VII'dekine çok benzeyen taş döşeli bir sokak bulunur. Arslantepe'de olduğu gibi, burası da domestik konutlarla çevrilidir fakat ne yazık ki planları tamamlanmamıştır (Stein 1996, şek. 9). Kurban Höyük'ün Geç Kalkolitik VIB, 7 ve 8. evrelerinde çanak çömlek parçaları ile çakıl/çay taşlarından oluşturulan zeminler açık alan faaliyetlerinin yürütüldüğü yerler olarak değerlendirilmektedir (Marfoe-Ingraham, 1990). Kuzey Mezopotamya'da karmaşık ev mimarisine sahip, Arslantepe'nin çağdaşı Tell Hamoukar'da ise taş döşeli sokakların iyi bir şekilde bilindiği ve kullanıldığı görülmektedir (Colantoni ve Ur, 2011). Erbil Ovası'nda yer alan Geç Kalkolitik 2 dönemi yerleşimi Qalinj Agha'da (Peyronel ve Vacca, 2015, s. 97) geniş taş döşeli yollar bulunmuştur. Daha erken dönemlerde ise örneğin Kazane Höyük'ün Geç Halaf tabakasında açık alan olarak kullanıldığı düşünülen çakıl ve çanak çömlek döşeli alanlara rastlanmaktadır (Bernbeck vd. 1999, s. 119). Halep yakınlarındaki Gurga Chiya'da Geç Obeyd döneminde taş döşeli bir yol (Carter ve ark., 2020, s. 51) ve bu yerleşimin bitişiğindeki Geç Halaf yerleşimi Tepe Marani'de de çanak çömlek parçalarıyla döşeli bir alan (Carter ve ark., 2020, s. 59) bulunmuştur. Yüksek yağış ile bağlantılı olduğu düşünülen söz konusu taş döşeli sokaklar bölgenin bir özelliği olarak kabul edilmektedir (Carter ve ark., 2020, s. 51). Kuzey Irak'ta ise sokak olarak tanımlanan taş döşeli dış alanlara rastlanmaktadır. Musul Bölgesi'ndeki Halaf Dönemi'ne ait Arpaçiyah'da (Mallowan ve Rose 1935: Levha I: b) geniş taş döşeli yollar bulunmuştur.

Arslantepe'de sokakların varlığı ve bu alanın aynı işlev ile kullanılmasındaki devamlılık, bir tür şehir planlamasının ve kamusal alanın kolektif karar ve organizasyonunun ilginç bir göstergesidir. Sokağı çevreleyen konutlar, son 4 kazı çalışması sırasında ortaya çıkarılmış olup yerleşimin bu bölgesinin mimari organizasyonu ve müstakil evlerin planları açısından oldukça ilginç özellikler göstermektedir. Her üç evrede de evler genellikle iki odadan oluşur. Bunlardan biri büyük, diğeri içinde genellikle bir ocak bulunan daha küçük, bazen daha da küçük iki mekândan oluşur, genellikle içlerinde fırın veya gıda işleme ve depolama ile ilgili faaliyetler gibi ev ortamını çağrıştıran diğer unsurlar bulunur. İç duvarlar ve zeminler çoğu durumda beyaz kireçtaşı sıva ile sıvanmıştır (Mignardi ve ark., 2020). Bazı sıva parçalarının üzerinde kırmızı renk tespit edilmesi bazı evlerde duvarın tamamen kırmızı renk ile kaplandığını düşündürmektedir. Bazı odaların beyaz ve kırmızı sıvalar ile üst üste sıvandığı, bazı odalarda ise duvarlarda boya ile süslemeler yapıldığı görülmektedir, ancak ne yazık ki bunlar kısmen korunmuştur. A1469 odasının güney duvarının tamamen dekore edildiği bilinmekle birlikte resmin ortaya çıkarılması ile ilgili çalışmalar uzmanlar tarafından devam etmektedir.

Boyalı duvarların en yakın örneği Aşağı Fırat'taki Değirmentepe'den (Malatya) bilinmektedir. MÖ 5. binyılın son yarısı MÖ 4. binyılın başına tarihlenen Geç Obeyd yerleşiminde yapıların bazı odaları beyaz kireç ile sıvanmış, önemli olduğu düşünülen ortadaki büyük odanın duvarları ise kırmızı aşı boyası ile şematik desenlerle bezenmiştir (Esin, 1986).

Arslantepe evlerinde bulunan olağandışı mimari yapı ögesi sütunlardır. Bu sütunlar her zaman yarı gömülü sütun misali duvarlara dayalı olarak inşa edilmiş gibi görünmektedir. Yaklaşık 35 cm çapında, çamurdan veya bazen pişmiş toprak kerpiç parçalarından yapılmış ve en az 4 cm kalınlığında sıva ile kaplıdır. Yarı gömülü özellikleri söz konusu sütunların yapısal bir işleve sahip olduklarını belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Yapıların yükseklikleri tam olarak korunmadığından sütunların tavana kadar devam edip etmedikleri bilinmemektedir. Aynı evrede en az dört farklı evde bu tür sütunlar tespit edilmiştir. Bu örneklerin üçünde sütunlar, odanın en uzun duvarına yaslanmaktadır. Sütunlar bu özellikleriyle şimdilik benzersiz mimari unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapıların genel özelliklerine bakıldığında, bir yapı evresinden diğerine, bazı duvarların korunduğu ve muhtemelen bir önceki evrenin duvarlarının üzerine yeniden inşa edildikleri veya aynı doğrultuda ve genişlikte olmak üzere küçük değişiklikler yapıldığı görülmektedir.

Bu durum çoğunlukla dış duvarlarda görülen bir özellik iken, evlerin odalarını ayıran iç duvarların ise önceki evrede duvarların olmadığı yerlerde bile inşa edildikleri ve sonraki evrelerde artık kullanılmadıkları görülmektedir. Ayrıca, önceki evreye ait evlerin küçük bölme duvarlarının kaldırılmasıyla bu alanların kısmen yeniden kullanılması yaygın bir uygulamadır.

Güneybatı mahallesinde ritüelle ilişkilendirilebilecek bazı bulgulara da rastlanmıştır. Bunlar benzersiz dolgulara sahip küçük çukurlar ve belirli yerlerdeki gömütlerdir. Bu tür uygulamalar VII. tabakaya ait diğer alanlardan da bilinmektedir (Balossi Restelli, 2019). Ancak birazdan bahsi geçecek olan A1466 odasındaki toplu çukurların başka bir alanda örneğine rastlanmamıştır. İlk olarak ritüelle ilişkilendirilen çukurlardan bahsedecek olursak, bunlar çöp çukurlarından farklı boyut ve içeriğe sahiptir ve hepsi belirli bir alanda kümelenmiş ve üzerine inşa edilen odanın sıvalı tabanı ile kapatılmıştır. Söz konusu çukurlar A1466 odasının tabanı ile kapatılmış çapları 76- 40 cm, derinlikleri 10-15 cm arasında değişen 10 adet küçük çukurdan ibarettir (Fig. 5). Ayrıca çukurlarda herhangi bir sıva veya benzeri bir uygulama görülmemektedir. Bu çukurların çoğu tamamen kül ve hayvan kemikleri ile doluyken, bazılarında sadece hayvan kemikleri açığa çıkarılmıştır. Bazı kemiklerin anatomik pozisyonda olması hayvan parçalarının (çoğunlukla koyun) çukurlara konulduğunu düşündürür. Bu bulgular çukurların bina yapımından önce gerçekleştirilen bir kurban ritüeli veya bir yemek ritüeli ile ilgili olabileceğini düşündürmektedir.

Figür 5. Güneybatı Açması, A1466 numaralı odanın tabanı altındaki kül ve kemik ile dolu ritüel çukurları (3a Evresi) / SW trench. Ritual pits under the floor of room A1466, full of ashes and animal bones.

Bu çukurlar, yeni birevin inşasından önce gerçekleştirilen bir ritüeli mi temsil ediyordu? Yürütülen faunal analizler bu sorunun yanıtlanmasına yardımcı olabilir. İlk gözlemlere göre örneğin bir çukurda (E6) sadece keçi kemiklerinin olduğu görülmektedir. Bazı çukurlarda ise hayvanın omurları ile bağlantılı olarak kaburga kemikleri

de bulunmaktadır. Bu durum bir ziyafet ritüelini aklı getirirse de durum daha karmaşık görünmektedir. Söz konusu çukurların ritüel aktivitelerde kullanıldığını düşünmemizin nedenleri arasında bu evrelere ait çöp çukurlarından farklılaşan nitelikleri yer almaktadır. Çöp çukurları boyut olarak daha büyük ve derin olmasının yanı sıra (genellikle 1 veya 1,5 m. çapında ve 1 m. derinliğindedir) seramik parçaları, taş aletler, mühür baskısı (*cretulae*), kemikler ve organik materyaller gibi oldukça çeşitli materyalleri barındırmaktadır. Ayrıca, çöp çukurlarının dağılımları göz önünde bulundurulduğunda herhangi bir özel yapıyla ilişkili olmadan, çoğunlukla yapıların terk edildikleri evrelerde bu yapıları tahrip edecek şekilde inşa edilmişlerdir. Söz konusu çukurların olduğu yapıyı diğer yapılardan ayıran bir diğer özellik ise burada herhangi bir gömütün olmamasıdır. Aynı evredeki birçok yapıda genellikle duvarların içinde bir çömlek içine yerleştirilen bebek mezarları yer almaktadır. Fakat çukurların olduğu yapıda böyle bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla ritüel çukurların varlığı ile düşünüldüğünde söz konusu yapının diğerlerinden farklılaştığı anlaşılmaktadır.

Arslantepe'deki çukurların içeriğinden farklı olsa da benzer uygulamalar arasında erken örnekler bir diğer Malatya yerleşiminden bilinmektedir. Kalkolitik Dönem'de Değirmentepe 7. tabakada tapınak olarak değerlendirilen yapıların içinde genellikle yanmış hayvan kemikleri, kül, çanak çömlek parçaları bulunan çukurlar adak çukurları olarak değerlendirilmiştir (Esin ve Harmankaya, 1987, s. 93,98,99,103). Bir başka Kalkolitik dönem yerleşimi Çadır Höyük'te ise MÖ 3800-3600 yılları arasına tarihlendirilen çukurlar açığa çıkarılmıştır (Hackley ve ark., 2021, s. 11-12). Bu çukurların içinde insan ve hayvan kemikleri, obsidyenler, okr ve çanak çömlek parçaları gibi yerleşimde yaygın olarak bulunan çeşitli materyaller yer almaktadır. Adak veya temel çukurları olarak nitelendirilen ve domestik veya dini yapılarla ilişkilendirilen çukurların ilgili yapıların yaşam döngüsü olaylarını anmayla ilişkili olarak o yapıyı 'canlandırmaya' hizmet ettikleri şeklinde değerlendirilmektedir (Hackley ve ark., 2021, s. 7).

Konutlarla ilişkilendirilen bir diğer ritüel ise gömütlerdir. Bunlardan en az ikisi duvarların altındadır, bu nedenle yapının inşasından önce oraya konulmuştur, ancak diğerleri büyük olasılıkla duvarların köşelerinde (Fig. 6) veya yanında olduklarından bina zaten varken kazılmış olabilir. A1488, A647, A625 odalarının köşelerinde ve taban altlarında olmak üzere bebek mezarları açığa çıkarılmıştır (3a evresi, Fig. 3). Yetişkin bir bireye ait mezar ise A855 odasının kapı pervazının altında bulunmuştur (2a evresi, Fig. 1). Bu odanın tabanının altında ise bozulmamış halde, içi boş bir taş sanduka mezar tespit edilmiştir.

Figür 6. Mekân köşesinde ve taban altında bulunan çömlek bebek mezarı. / *Baby pot burial in the corner of the room and under its floor.*

Boyutlarının küçük olmasından dolayı bebek mezarı olarak tasarlanmış bu mezarın ritüel/sembolik bir anlamının olabileceğini düşünmekteyiz. Arslantepe’de yeni doğmuş veya fetüs bebeklerin (İskeletler üzerindeki antropolojik incelemeler devam etmektedir) duvar içlerine veya taban altlarına yerleştirme geleneğinde mezar konumu, tipi ve eşyaları bakımından belirgin ayrımlar olmadığı görülmektedir (Balossi Restelli ve Erdal, 2019, s. 258). İnsan mezarlarının varlığı, evlerin hâlâ sembolik anlamlarla yüklendiğini, belirli ölümlerin ya evi koruyabileceğini ya da ev sakinleriyle sembolik olarak “yaşamaya” devam edebileceğine işaret etmektedir. Diğer yandan bu gömütler evde yaşayan aile ile ölen kişi arasındaki ilişkilerle de ilgili olabilir.

Mekânlarla bağlantılı olarak duvarların içine veya köşelerine bebek mezarları yerleştirme geleneği Kalkolitik Dönem yerleşimleri arasında yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Çadır Höyük’te MÖ 3700-3600 yıllarına tarihlendirilen evrede domestik mekânlarda bu tür gömütlerle karşılaşmaktadır. Arslantepe’de olduğu gibi söz konusu yerleşimde de bebek mezarları taban altına veya duvarların içine çanak çömlek parçalarıyla birlikte yerleştirilmiştir (Steadman ve ark., 2018, s. 70; Yıldırım ve ark., 2018, s. 164).

Bu gömütlerin adak depozitleri olarak hizmet ettikleri ve mekânın kutsanmasına veya kişileştirilmesine katkıda bulunduğu şeklinde yorumlanmaktadır (Steadman ve ark., 2018, s. 70). Güney Kafkasya’da Geç Kalkolitik Dönem’de özellikle Leyla Tepe Kültürü ile ilişkilendirilen yerleşimlerde bebeklerin konulduğu çömlek mezarların yaygınlaştığı görülmektedir (Marro ve Yılmaz, 2018, s. 30-35). Bu yerleşimlerden biri olan Ovçular Tepesi’nde genellikle domestik mekânlarla ilişkili olarak kapların içine yerleştirilenlerin yanı sıra duvar altlarına veya terk edilmiş yapılara gömülen bebek mezarları görülmektedir (Marro ve Yılmaz, 2018, s. 33). Ayrıca, iki bebek çömlek mezarı bilezikler, baltalar, boncuklar ve çok sayıda metal objeyle birlikte gömülmüşlerdir (Marro ve Yılmaz, 2018, s. 33). Bu mezarların akrabalık/aile bağlarına dayalı olarak doğuştan edindikleri ayrıcalığın bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Marro ve Yılmaz, 2018, s. 43). Yukarı Dicle Vadisi yerleşimlerinden Kenan Tepe’de ise Ubaid Dönemi’ne tarihlendirilen evrelerde bebeklerin kap veya sepet içine yerleştirildikleri görülmektedir (Parker ve ark., 2009, s. 90, 117). Yenice Yanı yerleşiminde ise Geç Kalkolitik Dönem’e ait duvarın içinde bir bebek mezarı tespit edilmiştir (Bernbeck ve Costello, 2011, s. 656, şek. 4).

Son olarak evlerin tipik donanımları arasında ocak ve fırın olmakla birlikte, küçük boyutlu sıvalı teknelere de rastlanmaktadır. En azından bir örnekte, eğimli tabanı ve açık tarafı nedeniyle yerinde tespit edememiş olsak da, bunun bir öğütme taşını tutmak için kullanıldığını düşünüyoruz. Ocaklar, ortasında yuvarlak bir kül deliği olan tipik VII. tabaka ocaklarıdır (Balossi Restelli, 2015), yemek pişirmek için kullanılan fırınlar ise kubbelidir. Odanın merkezinde yer alan ocaklar yalnızca yemek pişirmek için değil ayrıca ısıtmak, aydınlatmak ve muhtemelen etrafında oturmak için de kullanıldığını göstermektedir.

Komşu Bölgelerdeki Çağdaş Konut Mimarisi

Arslantepe'deki konutlar, Doğu Anadolu'daki Geç Kalkolitik 3-4 yerleşim alanlarının ender örneklerindedir. Elazığ Ovası'ndaki komşu yerleşim Norsuntepe'nin daha erken dönemine ait (Geç Kalkolitik 1-2) küçük açmalarda çoğunlukla tek odalı ve merkezi bir ocak bulunan evlerin tümü görünüşte küçük bir orta avluya açılır (Hauptmann, 1976). Kazılan alanların büyüklüğü Arslantepe'deki evlerle karşılaştırılmayacak kadar küçüktür, ancak kapalı avluların varlığı hem Arslantepe VIII. tabaka mimarisini (Balossi Restelli, 2012) hem de VII. tabakadaki sıradan halkın konut mimarisini hatırlatır (Balossi Restelli, 2019).

Diğer çağdaş karşılaştırmalar için güneye, Orta Fırat'a veya Mezopotamya'ya bakmak gerekir. Orta Fırat bölgesinde yer alan Şanlıurfa'nın Birecik ilçesindeki Zeytinli Bahçe ve Hacinebi yerleşmeleri Geç Kalkolitik 3 ve 4 evrelerine tarihlenmektedir. Zeytinli Bahçe'de bu döneme ait kazılan alan tüm ev planlarını gösteremeyecek kadar küçüktür, ancak Arslantepe'de VII. tabakadan farklı olarak, küçük ve düzensiz plana sahip bir yerleşim izlenimi vermektedir. Taş döşeli açık alanların varlığı kesinlikle dikkat çekici bir benzerlik unsurudur (Balossi Restelli, 2006b, şek. 2). Benzer şekilde, Hacinebi'de de planı tam olarak belirlenemeyen evlerle çevrelenmiş taş döşeli sokak açığa çıkarılmıştır (Stein, 1996). Her evde daha büyük bir oda, bir veya birden fazla küçük mekânın yer almasından anlaşılacağı üzere benzer özellikler bu yerleşim için de söz konusudur.

Arslantepe VII konutlarıyla daha büyük benzerlik gösteren Hamoukar ve Tell Brak yerleşimlerinden de bahsetmek gerekirse, iki yerleşim yerindeki konut yapılarının, Ubaid Dönemi ev planını hatırlatan veya ondan türemiş gibi görünen, çoğunlukla üç bölümlü ancak iki bölümlü yapıların da olduğu, düzenli ve standart planlara sahip oldukları görülmektedir (Emberling ve McDonald, 2003; Reichel, 2009). Geç Ubaid döneminde Malatya Ovası'nda gördüğümüz (Değirmentepe – Esin, 1989; Gurdil, 2005) geniş ve merkezi odalarda yer alan

fırınların aksine, Hamoukar'da da fırınlar (Reichel, 2009) Arslantepe örneğinde olduğu gibi genellikle küçük odalarda bulunmaktadır.

Tell Helawa yerleşimindeki son kazılar, basamaklı küçük bir açmada olsa da, Mezopotamya bağlamında Geç Kalkolitik 3 evresi yapılarının çok odalı olduğunu ve genellikle küçük servis odalarının çevrelediği daha büyük bir alana sahip olduğunu doğrulamaktadır (Vacca ve Peyronel, 2022). Bu özelliğin Arslantepe höyüğünün güneybatısında bulunan VII. tabaka konutları tarafından da paylaşıldığı anlaşılmaktadır. Çağdaş olmasa da Arslantepe VII'nin, Musul bölgesindeki Tepe Gawra (XI-IX tabakaları- Geç Kalkolitik 2) yerleşim yeri ile karşılaştırılması, Arslantepe'nin bu dünya ile benzerliklerini doğrulamaktadır; Gawra X. tabakadaki evler, her zaman daha geniş bir alana sahip birkaç odadan oluşur (Tobler, 1950). Her iki yerleşimde de planların boyutları ve şekli tam olarak standartlaştırılmamıştır, ancak çoğu yapıda özelliklerin tekrarı belirgindir.

SONUÇ

Arslantepe'deki Geç Kalkolitik dönemine ait uzun bir dönem süreklilik gösteren yerleşim, Geç Kalkolitik yerleşimlerinin mimari düzeni ve organizasyonu hakkında ilginç gözlemler sağlamaktadır.

Kuzey Mezopotamya'da şehirlerin büyüdüğünü bildiğimiz bir dönemde, inşa edilmiş caddelerin ve bunların çevrelediği mimari yapıların varlığı, kentsel boyutlara ulaşamayan yerlerde bile, belirgin bir enerjinin ve organizasyonun yerleşim planlamasına ayrıldığını göstermektedir. Kuzey Mezopotamya ve Doğu Anadolu, Ubaid döneminden beri temas halindeydi ve zanaat işlerinin artan karmaşıklığının, hiyerarşilerin ve eşit olmayan güç dağılımının ve tapınakların varlığının kanıtlandığı gibi, ortak gelişme kalıpları göstermektedirler. Bu benzerlikler artık Arslantepe VII. tabakadaki domestik bağlamlarının mimari karakterleri, yapıların planları ve sokakların inşası ile de doğrulanmaktadır. Kapsamlı bir şekilde kazılmış çağdaş yerleşimler hala az sayıda olsa da, Orta Fırat boyunca Hacinebi ve Zeytinli Bahçe gibi küçük yerleşim yerlerinde ve Cezire'deki daha büyük yerleşim yerlerinde benzerlikler belirgindir.

Arslantepe'de, sokakların sürekli olarak onarılması ve yenilenmesi, evlerin aynı planlar üzerinden yeniden inşa edilmesi, nesiller arasındaki doğrudan bağlantıların ve sürekliliğin yanı sıra aynı düzeni sürdürme arzusunun altını çizmektedir. Yine de, yeniden inşanın bazı aşamalarında, bir evreyi bir sonrakinden ayıran ritüel uygulamaların kanıtları, yeniden yerleşmeden önce alanı "arındırma" ihtiyacını akla getirmektedir.

Bu, 3a evresi ile önceki evre olan 3b arasındaki durumda karşımıza çıkmaktadır (burada sunulmamıştır). A1488 odası inşa edilmeden önce, mekâna “tekrar kavuşma” amacıyla alandaki küçük çukurlara hayvanların kurban edilip/tüketilip gömüldüğü bir veya daha fazla ritüelleştirilmiş olayı düşünmekteyiz. A855 ve A1489 evleri arasındaki küçük boyutlu boş taş sandık mezar da benzer bir anlama sahip olabilir.

Şüphesiz ele alınması gereken bir diğer önemli husus, yapılardaki alan kullanımıyla ilgilidir, ancak bu verilerle ilgili çalışmalar devam ettiğinden bu makalede üzerinde durulmayan bir konudur. Yine de üzerinde durulmaya değer olabilecek birkaç unsur öne çıkmaktadır. Arslantepe’de açığa çıkarılan evlerden en az üçü, depolamanın domestik düzeyde gerçekleştiğini gösteren kaplar ve gereçlerle dolu geniş odalara sahiptir. Bu binalarda mühür baskılarının (*cretulae*) bulunmaması, depolanan malların muhtemelen sadece aile kullanımı için olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz bu durum, çağdaş yerleşimlerin panoramasında bir anomallik sergilemektedir. Arslantepe’nin aksine Malatya-Değirmentepe’nin daha önceki dönemlerinde ve Hamoukar ile Tepe Gawra gibi yerleşimlerde açığa çıkarılan evlerde bunlar mevcuttur. Mühür baskılarının Arslantepe’de elit konutları olarak değerlendirilen yapılarda neden bulunmadığı sorusunun yanıtı ise ileride yapılacak kazı çalışmalarıyla daha da netlik kazanacaktır.

KAYNAKÇA

- Alessio M., Bella F., Improta S., Belluomini G., Calderoni G., Cortesi C., ve Turi B. (1976). University of Rome Carbon-Dates XIV. *Radiocarbon*, 18(3), 321-349.
- Alessio M., Allegri L., Azzi C., Bella F., Calderoni G., Cortesi C., Improta S., ve Petrone V. (1983). 14C Dating of Arslantepe, *Origini*, 12(2), 575-580.
- Balossi Restelli, F. (2006a). *The Development of ‘Cultural Regions’ in the Neolithic of the Near East: the dark Faced Burnished Ware Horizon*, BAR Publishing, S1482.
- Balossi Restelli, F. (2006b). Local Late Chalcolithic (LC3) occupation at Zeytinli Bahçe (Birecik, Şanlı-Urfa): the ceramic production. *Anatolian Studies*, 56, 17-46.
- Balossi Restelli, F. (2012). At the Roots of the Late Chalcolithic Society in the Anatolian Euphrates Valley. *Origini*, 34, 41-58.
- Balossi Restelli, F. (2015). Hearth and home. Interpreting fire installations at Arslantepe, Eastern Turkey, from the fourth to the beginning of the second millennium BCE. *Paléorient*, 41(1), 127-151.
- Balossi Restelli, F. (2019). *Arslantepe Period VII. The Development of a Ceremonial/Political Centre in the First Half of the Fourth Millennium BCE (Late Chalcolithic 3-4)*. Sapienza Università di Roma.
- Balossi Restelli, F., ve Erdal, Y. (2019). Late Chalcolithic Burials and Funerary Rituals. In F. Balossi Restelli (Ed.), *Arslantepe Period VII. The Development of a Ceremonial/Political Centre in the First Half of the Fourth Millennium BCE (Late Chalcolithic 3-4)* (pp. 222-259). Sapienza Università di Roma.
- Bernbeck, R., ve Costello, S. (2011). Yenice Yanı: Bir Geç Kalkolitik – Demir Çağ Köyü’nde Sondaj Çalışmaları. In N. Tuna ve O. Doonan (Eds.), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları, Cilt II* (pp. 653-674). ODTÜ-TAÇDAM.
- Bernbeck, R., Pollock, S., ve Coursey, C. (1999). The Halaf settlement at Kazane Höyük. *Anatolica*, 25(0), 109-147. <https://doi.org/10.2143/ana.25.0.2015487>

- Calderoni G., Caneva I., Cazzella A., Frangipane M., ve Petrone V. (1994). Department of Earth Sciences at the University of Rome Radiocarbon Dates III. *Radiocarbon*, 36(1), 143-152.
- Carter, R., Wengrow, D., Saber, S. A., Hamarashi, S. J., Shepperson, M., Roberts, K., Lewis, M. P., Marsh, A., Carretero, L. G., Sosnowska, H., D'Amico, A., Sagan, W., ve Lockyear, K. (2020). The later prehistory of the Shahrizor Plain, Kurdistan region of Iraq: Further investigations at Gurga Chiya and Tepe Marani. *Iraq*, 82, 41-71. <https://doi.org/10.1017/irq.2020.3>
- Colantoni, C., ve Ur, J. A. (2011). The architecture and pottery of a late third-millennium residential quarter at Tell Hamoukar, north-eastern Syria. *Iraq*, 73, 21-69. <https://doi.org/10.1017/s0021088900000073>
- Di Nocera G.M., (2000). Radiocarbon datings from Arslantepe and Norşuntepe: the Fourth-Third Millenium absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian Region. In C. Marro, H. Hauptmann (Eds.), *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaire* (pp. 73-93). De Boccard.
- Emberling, G., ve McDonald, H. (2003). Excavations at Tell Brak 2001-2002: Preliminary report. *Iraq*, 65, 1. <https://doi.org/10.2307/4200533>
- Esin, U. (1986). Doğu Anadolu'da Bulunan Obeyd Tipi Çanak Çömlek ve Değirmen-tepe (Malatya) Kazısı. IX. *Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım*, 81-91.
- Esin, U. (1989). An Early Trading Centre in Eastern Anatolia. In K. Emre, M. Mellink, B. Hrouda, ve N. Özgüç (Eds.), *Anatolia and the Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç* (pp. 135-141). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Esin, U., ve Harmankaya, S. (1987). 1985 Değirmen-tepe (Malatya, İmamklı Köyü) Kurtarma Kazısı, VIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 95-137.
- Frangipane, M. (1993). Local Components in the Development of Centralized Societies in Syro-Anatolian Region. In M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthie, M. Mellink (Eds.), *Between the Rivers and over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, (pp. 133-161). Sapienza Università di Roma.
- Frangipane, M. (1997). A 4th-millennium temple/palace complex at Arslantepe-Malatya. north-south relations and the formation of early state societies in the northern regions of greater Mesopotamia. *Paléorient*, 23(1), 45-73. <https://doi.org/10.3406/paleo.1997.4644>
- Frangipane, M. (2003). Developments in fourth-millennium public architecture in the Malatya plain: from simple tripartite to complex and bipartite pattern. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, ve N. Başgelen (Eds.), *From Village to Cities, Studies Presented to Ufuk Esin* (pp. 147-169). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Gurdil, B. (2005). *Architecture and social complexity in the late Ubaid period: a study of the built environment of Değirmen-tepe in East Anatolia*. Unpublished PhD dissertation, UCLA.
- Hauptmann, H. (1976). Die Grabungen auf dem Norşun-tepe, 1972. *Keban Project 1973 Activities, Keban Project Publication series 1*, 6, 71-90.
- Hackley, L.D, Yıldırım, B., ve Steadman, S. (2021). Not Seeing Is Believing: Ritual Practice and Architecture at Chalcolithic Çadır Höyük in Anatolia. *Religions*, 12, 665. <https://doi.org/10.3390/rel12080665>
- Mallowan, M. E., ve Rose, J. C. (1935). Excavations at tall Arpachiyah, 1933. *Iraq*, 2(1), 1-178. <https://doi.org/10.2307/4241576>
- Marfoe, L., ve Ingraham, M.L. (1990). Excavation Areas and Stratigraphy: Area A. In G. Algaze (Ed.), *Town and Country in Southeastern Anatolia - Vol. II: The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük* (pp. 23-118). University of Chicago.
- Marro C., ve Yılmaz, Y. (2018). The Infant Jar-Burials From the Late Chalcolithic Village of Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan): A Mesopotamian Tradition? In A. Batmaz, G. Bedianashvili, A. Michalewicz ve A. Robinson (Eds.), *Context and Connection. Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona* (pp. 29-48). Peeters.
- Mignardi, S., De Vito, C., Botticelli, M., Favero, G., Balossi Restelli, F., Marinacci, L., Alkhasoneh, S., ve Medeghini, L. (2021). Lime production in the late chalcolithic period: The case of Arslantepe (Eastern Anatolia). *Heritage*, 4(1), 91-104. <https://doi.org/10.3390/heritage4010005>
- Palmieri, A. (1969). Recenti dati sulla stratigrafia di Arslantepe. *Origini*, 3, 7-66.

- Palmieri, A. (1973). Scavi nell'area sud-occidentale di Arslantepe. *Origini*, 7, 55-179.
- Palmieri, A.M. (1978). Studio sedimentologico dell'area nord-occidentale di Arslantepe (Malatya, Turchia). *Quaderno de la Ricerca Scientifica*, 100, 353-64.
- Parker, B. J., Foster, C. P., Nicoll, K., Kennedy, J. R., Graham, P., Smith, A., Hopwood, D. E., Hopwood, M., Butler, K., Healey, E., Uzel, M. B., ve Jensen, R. (2009). The upper Tigris archaeological research project (UTARP). *Anatolica*, 35(0), 85-152. <https://doi.org/10.2143/ana.35.0.2038073>
- Peyronel, L., ve Vacca, A. (2015). Northern Ubaid and Late Chalcolithic 1–3 Periods in the Erbil Plain. New Insights from Recent Researches at Helawa, Iraqi Kurdistan. *Origini*, 37, 89–127.
- Reichel, C.D. (2009). Hamoukar. *Oriental Institute 2008-2009 Annual Report*, 77-87.
- Skourtanioti, E., Erdal, Y. S., Frangipane, M., Balossi Restelli, F., Yener, K. A., Pinnock, F., Matthiae, P., Özbal, R., Schoop, U., Guliyev, F., Akhundov, T., Lyonnet, B., Hammer, E. L., Nugent, S. E., Burri, M., Neumann, G. U., Penske, S., Ingman, T., Akar, M., ...ve Krause, J. (2020). Genomic history of Neolithic to Bronze Age Anatolia, northern Levant, and southern Caucasus. *Cell*, 181(5), 1158-1175.e28. <https://doi.org/10.1016/j.cell.2020.04.044>
- Steadman, S. R., S. Arbuckle, B., ve McMahon, G. (2018). Pivoting east. *Documenta Praehistorica*, 45, 64-85. <https://doi.org/10.4312/dp.45.6>
- Stein, G.J. (1996). Producers, Patrons, and Prestige: Craft Specialists and Emergent Elites. In B. Wailes (Ed.), *Craft Specialization and Social Evolution: In Memory of V. Gordon Childe* (pp. 25-38). University of Pennsylvania.
- Stein, G., Eedens, C., Pearce Edens, J., Boden, K., Laneri, N., Özbal, H., Earl, B., Adriaens, A. M., ve Pittman, H. (1998). Southeast Anatolia before the Uruk expansion. *Anatolica*, 24, 143-193. <https://doi.org/10.2143/ana.24.0.2015479>
- Vacca, A., ve Peyronel, L. (2022). Towards a Definition of the Late Chalcolithic Period in the Erbil Plain. The Contribution of the Helawa Pottery Sequence. In J.S. Baldi, M. Iamoni, L. Peyronel, ve P. Sconzo (Eds.), *Late Chalcolithic Northern Mesopotamia in Context: Papers from a Workshop held at the 11th ICAANE in Munich, April 5th, 2018, Subartu*, 48 (pp. 85-103). Brepols.
- Tobler, A. J. (1950). *Excavations at Tepe Gawra, II*, University of Pennsylvania.
- Vignola, C., Marzaioli, F., Balossi Restelli, F., Di Nocera, G. M., Frangipane, M., Masi, A., Passariello, I., Sadori, L., ve Terrasi, F. (2019). Changes in the near eastern chronology between the 5th and the 3rd millennium BC: New AMS 14C dates from Arslantepe (Turkey). *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms*, 456, 276-282. <https://doi.org/10.1016/j.nimb.2019.01.033>
- Vignola, C., Masi, A., Balossi Restelli, F., Frangipane, M., Marzaioli, F., Passariello, I., Stellato, L., Terrasi, F., ve Sadori, L. (2017). δ 13 C and δ 15 N from 14 C-AMS dated cereal grains reveal agricultural practices during 4300–2000 BC at Arslantepe (Turkey). *Review of Palaeobotany and Palynology*, 247, 164-174. <https://doi.org/10.1016/j.revpalbo.2017.09.001>
- Yıldırım, B., Hackley, L. D., ve Steadman, S. R. (2018). Sanctifying the house: Child burial in prehistoric Anatolia. *Near Eastern Archaeology*, 81(3), 164-173. <https://doi.org/10.5615/neareastarch.81.3.0164>